

Alojz Jembrih

OD USPEHA DO IZJAVE »VIEL FALSCH«
V URAŠKI GLAČOLSKI NOVI ZAVEZI
(1562, 1563)

UVOD

Pri razpravljanju o hrvaškem protestantskem tiskarstvu v 16. stoletju mislimo predvsem na tiskarno, ki je delovala zunaj Hrvaške v Urachu v Nemčiji. Ustanovil in denarno najbolj podpiral jo je baron Ivan Ungnad Weissenwolf (1493–1564) z Ženeka (Sonegg) na Koroškem. Ungnad je bil vrhovni poveljnik spodnje- in notranjeavstrijskih dežel ter kraljevih čet na Hrvaškem in v Slavoniji (od 1540) in tudi vrhovni poveljnik Hrvaške in Slavonske krajine (od 1553). Odločil se je za reformacijo, zato se je leta 1555 odselil v Nemčijo na Württemberško; tu je leta 1556 postal svetovalec württemberskega vojvode Krištofa (1515–1568). Od njega je dobil v uporabo dvorec Amandenhof v Urachu, v katerem je pozneje večino prostorov namenil tiskarski in prevajalski dejavnosti za *Biblijo* v hrvaščini. Na podlagi dejavnosti, usmerjene v prevajanje in tiskanje *Biblije*, je bila uraška tiskarna sprva znana v Nemčiji kot Windische, Chrobotische und Cirulische Trukheray (Slovenska, hrvaška in cirilska tiskarna); tako jo je imenoval tudi Ungnad sam. Z denarjem sta jo, skupaj z drugimi nemškimi knezi, podpirala vojvoda Krištof in kralj Maksimilijan II. (1564–1576). V 20. stoletju so jo nemški preučevalci reformacije začeli imenovati Ungnadov uraški biblijski zavod (Ungnads uracher Bibelanstalt), nekateri tudi »južnoslovanski biblijski zavod«, posamezniki v nekdanji Jugoslaviji pa celo »jugoslovanska tiskarna« (sic!), kar so sprejemali tudi nekateri hrvaški zgodovinarji. Zdaj, na začetku 21. stoletja, niti najnovejše poimenovanje, zapisano v knjigi *Povijest Hrvata. Od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata* (II, 2005:97), ne ustreza stvarnosti.

Pri prikazovanju »skupine protestantskih piscev« je v njej namreč poudarjeno: »Središče skupine je bilo (...) v Urachu blizu Tübingena; tu je bil ustanovljen znanstveni založniški zavod, v katerem sta se z bibliotekarsko [sic! op. A. J.] in prevajalsko večino odlikovala Stjepan Konzul (1521–1568 ?) in Antun Dalmatin (ok. 1500–1579).« Toda omenjena tiskarna v Urachu nikakor ni bila »znanstveni zavod«, ki bi se ob prevajanju posvečal tudi »bibliotekarski« veččini.

Glede na tiskarske izdelke omenjene tiskarne v Urachu lahko brez pretiravanja rečemo, da je to bila najstarejša hrvaška tiskarna zunaj Hrvaške. Delovala je namreč od leta 1561 do leta 1565. V njej so natisnili več kot 30 000 izvodov knjig (tudi v italijanščini in slovenščini) v treh pisavah: v latinici, glagolici in cirilici, in sicer 14 hrvaških knjig v glagolici, 8 v cirilici in 6 v latinici (Bučar, 1910). Zasluga in skrb za hrvaške tiskane knjige pripada Stipanu Konzulu in Antunu Dalmatinu, ki sta založniški načrt uresničevala s sodelavci, med katerimi so bili Juraj Juričić iz Vinodola, Juraj Cvečić iz Pazina, Leonard Merčerić iz Cresa, Matija Živčić, Ivan Fabijanić, Frane Klej, Vinko Vernaković, Matija Pomazanić iz Istre in drugi, ki so pomagali pri korekturah hrvaških knjig.

Zgodovinarji hrvaške kulture si zdaj prizadevajo ovrednotiti vsak njen segment, zato nikakor ni dovoljeno iz takega vrednotenja izločiti tiskarskega in knjižnega dosežka hrvaško-uraške tiskarne v 16. stoletju, ki pripada številnim področjem znanstvenega interesa: 1. zgodovini reformacije pri Hrvatih in v Evropi; 2. zgodovini glagolice; 3. zgodovini prevajanja *Biblije* v hrvaščino; 4. zgodovini hrvaškega jezika; 5. zgodovini tiskarstva v Hrvaški in Evropi; 6. zgodovini slovstva pri sedanjih gradiščanskih Hrvatih (Avstrija); 7. zgodovini hrvaškega slovstva iz obdobja reformacije. Ob tem je po mojem pomembno, da je na naslovnici vsake hrvaške knjige, natisnjene v Urachu, navedeno, da je »prevedena v hrvaški jezik« (in die Crobatischen Sprach verdolmetscht), ne glede na to, ali je natisnjena z glagolskimi, cirilskimi ali latiničnimi črkami. Glagolica je v nemškem delu naslova imenovana »crobatische Buchstaben«; ko Trubar govori o dveh hrvaških pisavah, o glagolici in cirilici, pravi, da sta to »zweyerley crobatishen Geschrifften«. Zato niso imeli (in tudi dandanes nimajo) prav tisti nemški pisci, ki so v svojih razpravah v 20. stoletju

navajali, da so bile knjige v 16. stoletju v Urachu pisane oziroma tiskane v srbskohrvaškem jeziku (in serbokroatischer Sprache), ker tak jezik ne obstaja niti danes, še manj pa je obstajal takrat, ko sta v hrvaščino prevajala Antun Dalmatin in Stipan Konzul!

Po vsebini in namenu sestavljajo hrvaške knjige, natisnjene v Urachu (ena pa leta 1568 v Regensburgu), korpus hrvaške *protestantske književnosti*. S tem imenom označujemo književnost v Evropi, ki je nastala v obdobju reformacije, v času delovanja Martina Luthra (1483–1546), Jeana Calvina (1509–1564), Philippa Melanchthona (1483–1546), Hansa Brenza (1499–1570) in njihovih naslednikov, ki so pisali in tiskali dela v duhu reformacijskega obdobja (1517–1618).

Dela hrvaške protestantske književnosti lahko po vsebini in namenu razdelimo v več zvrsti: A. poskusni list: v glagolici (veliki in mali, 1560) in cirilici (1561); B. abecednik: *Tabla za dicu* v glagolici in cirilici (1561); C. katekizem: mali in veliki (1561) v glagolici in cirilici; Č. svetopisemska knjiga: *Nova zaveza* v glagolici (I, 1562; II, 1563) in cirilici (I, II, 1563) ter starozavezna knjiga *Vsih prorokov stumačenje hrvatsko* v latinici (1564); D. dogmatiško oziroma katehezo delo: *Artikuli, edni kratki razumni nauci* v glagolici in cirilici (1562), *Spovid i spoznanje prave krstjanske vire* (1564) in *Bramba* (1564); E. pridige: *Postilla to est istlmačenje nedelskih Evangeliov* v glagoljici (1562), cirilici (1563) in latinici (1568, v Regensburgu; namenjena takratnim Hrvatoma na zahodnem Ogrskem); F. teološka razprava: *Razgovarjanje meju papistu i jednim luteran(om)* v latinici (1555), *Beneficium Christi. Govorenje vele prudno* v glagolici (1563) in latinici (1565), *Spovid i spoznanje prave krstjanske vire* v glagolici in latinici (1564), *Bramba augustanske spovedi* (augusburške veroizpovedi) v glagolici in latinici (1564); G. liturgični priročnik: *Crkveni ordinalic* v glagolici (1564). (Gl. Bučar, 1938.)

Na vseh naslovnicaх naštetih hrvaških knjig je kot kraj tiskanja naveden Tübingen (v Tubingi) in ne Urach (Aurach). Tako so ravnali zato, ker je v Tübingenu že prej obstajala tiskarna Ulricha Morcharta starejšega. Ko je Ivan Ungnad uredil tiskarno v dvorcu v Urachu, je Morchartova pomagala s tiskarskim materialom in izkušenimi tiskarji, poleg tega pa so nemške predgovore hrvaškim knjigam in naslovnice tiskali v Tübingenu. Tako je tiskarna v Urachu nekako

imela položaj podružnice tübinske Morchartove tiskarne (Widman, 1971:46–73).

OD POBUDE DO URESNIČITVE

Pobudo za prevajanje *Biblije* v hrvaščino je leta 1555 dal Peter Pavel Vergerij ml. (1498–1565) na sestanku v Ulmu s Primožem Trubarjem (1508–1586), ki je že izdal v slovenščini *Catechismus* (1550) in *Abece-darium* (1550) in nato prevedel v slovenščino *Ta evangeli svetiga Matevža* (1555). Prve začetke in priprave na tiskanje hrvaških knjig nam nekoliko bolje osvetljujejo Trubarjeva pisma (Rupel, 1950; Rajhman, 1986). V pismu, ki ga je Trubar 9. junija 1557 napisal Švicarju Hainrichu Bullingerju (1504–1575), beremo: »Vergerij je poleg Boga prvi in najimenitnejši povzročitelj, da se je pričelo to prevajanje.« (Rupel, 1950; Koruza, 1991:57) Trubar je mislil svoj slovenski prevod *Ta prvi dejl tiga noviga testamenta* (1557). V istem pismu je tudi napisal: »In ko sem zgolj Mateja prevel, ga je gospod Vergerij takoj hotel dati tiskati iz marsikaterih vzrokov, pa mi je zaradi tega poslal denar, da bi mu priskrbel korektorja (...)« (Rajhman, 1986:24; navedki iz Trubarjevih nemško in latinsko pisanih pisem so povsod vzeti iz slovenskih prevodov, dodanih objavam, op. A. J.)

Podobno je Trubar pisal v nemškem predgovoru h knjigi *Ta prvi dejl tiga noviga testamenta* (1557): »Zgoraj omenjeni gospod Vergerij mi je pisal, brž ko me je iztaknil, zapovrstjo nekaj pisem, želeč od mene izvedeti, če bi upal prevesti *Biblijo* v slovenski in hrvatski jezik; pri tem podjetju da hoče pomagati z dušo in telesom; da ima dobra poročstva od nekaterih knezov in gospodov, ki so tudi pripravljene pomagati pri tem potrebnem in blagem delu. Gospodu Vergeriju sem na njegovo pisanje in željo odgovoril najprej nakajkrat pismeno in nato, ko sva se sešla, vpričo nekaterih veleučenihi teologov takole: ne poznam nobene hebrejske črke, grško ne znam prav brati; vsakdo pa, ki bi hotel prevajati *Biblijo*, mora najprej dobro in temeljito razumeti ta dva jezika. (...) Razen tega ne znam hrvatski [tj. glagolico, op. A. J.] ne brati ne pisati. Zatorej, sem rekel takrat, se nočem lotiti tega imenitnega in težkega dela, prevajanja biblije, razen če mi se dodelita

dva kranjska ali spodnještajerska duhovnika ali dva učenjaka iz teh dežel, ki bi znala dobro slovenski in bi dobro umela latinski in nemški jezik, ter dva Hrvata, ki bi znala govoriti dobro dalmatinski in bosanski in dobro in prav pisati hrvatski in cirilski.« (Sakrausky, 1989:96–97; Rupel, 1966:74, 75.)

Menim, da je treba iz omenjenega Trubarjevega predgovora k *Novi zavezi* (1557) izluščiti še nekaj, česar doslej niso poudarjali. V besedilu namreč piše, da pri prevajanju le počasi napreduje, ker ga zaposluje služba pridigarja, nato pa navede, da pri prevajanju uporablja oziroma ima pred seboj dve latinski, dve nemški in eno italijansko *Novo zavezo*, »in še hrvatsko mašno knjigo, ki je bila pred kratkim natisnjena v Benetkah z latinskimi črkami; a preden pregledam vsako besedo poiščem v vsakem prevodu posebej, še Erazmove annotationes in druge komentarje, ter preudarim, kateremu prevodu naj bi sledil, preide mnogo časa.« (Sakrausky, 1989:100; Rupel, 1966:77.) Omenjena hrvaška mašna knjiga (Meßbuch) je lahko bila samo *Lekcionar Bernardina Spličanina* iz leta 1543 (2. izdaja). Trubarjeva omemba pomeni, da je razumel jezik tega lektionarja. Poleg tega pa je v Trubarjevi rokopisni bibliografiji *Register und summarische verzeichnus aller windischer buecher* (priloga k pismu Maksimilijanu II. 2. januarja 1560) pri opisu prvega dela *Nove zaveze* med drugim zapisano v 7. točki: »Za tem dolgim predgovorom sledijo nato štirje evangelisti in apostolska dejanja, prevedeni iz dveh latinskih, dveh nemških, enega laškega in enega češkega prevoda in iz hrvaške mašne knjige.« (Rajhman, 1986:51).

Znano je, da je kmalu, kot prvi izmed »dveh Hrvatov«, prevzel sodelavsko delovno mesto prevajalca za hrvaško *Biblijo* Stipan Konzul (1521–1579) iz Buzeta. Konzul je o božiču 1557 začel prevajati Trubarjev prvi del *Nove zaveze* (1557) in ta prevod prinesel 28. avgusta 1559 poznavalcem hrvaščine v Metliki; ti so ga pregledali in z odobravanjem ugotovili, da ga je treba tudi natisniti (Kostrenčić, 1874: 2–3). Konzul je potreboval pomočnika za zadnjo obdelavo prevoda, zato je Trubar 2. januarja 1560 zaprosil Maksimilijana II., naj mu ob Konzulu dodelijo še enega izkušnega in izobraženega moža, ki pozna hrvaščino in glagolico (»dobro učen in izkušen v hrvaškem jeziku in pisavah«). Izbran je bil Antun Dalmatin (Dalmata), ki je

takrat prebival v Ljubljani. Dne 3. februarja 1561 se je pridružil Konzulu v Urachu in tu prevzel svoj del nalog pri cirilskih izdajah in hrvaških knjižnih prevodih. Trubar je obveščal Maksimilijana II. o vseh prizadevanjih v tiskarni in je v omenjenem pismu (2. januarja 1560) med drugim pisal: »In z omenjenim Štefanom Konzulom meniva, da spočetka, dokler ne bo znano, ali bomo s poskusom uspeli po vsej Hrvaški, Dalmaciji in Bosni, ni treba porabiti veliko denarja in dava zato natisniti v hrvaščini, ko dobiva črke, najprej samo katekizem ali enega samega evangelista. (...) Toda omenjenega Štefana prevajanje in hrvaško pisavo so mnogi hrvaški duhovniki in laiki brali in potrdili, in s pomočjo razumnega Hrvata z njim in z mano (zakaj, hvala Bogu, razumem hrvaški jezik kakor vsi Kranjci in Metličani precej dobro) se to delo s pridom in častjo v Gospodovem imenu lahko začne.« (Rajhman, 1986:42-43.) Podobno je Trubar pisal tudi Ivanu Ungnadu iz Kemptna 1. aprila 1560: »In vaša milost naj poleg tega ve, da sta zdaj dva hrvaška duhovnika vse moje često imenovane knjige spravila v hrvaški jezik in črke; te so mnogi Hrvati pregledali in potrdili, ter močno želijo, da se kmalu natisnejo; pravijo, da bodo veliko koristile ne samo na Hrvaškem in v Dalmaciji, temveč tudi na Turškem do Konstantinopla in bodo napravile hrup in prepir med Turki. Enemu hrvaškemu duhovniku, namreč gospodu Štefanu Konzulu, sem pisal, naj se odpravi v Nürnberg (in upam, da je že tam) in naj da urezati in uliti hrvaške črke. Kaže, da nam bo zmanjkalo pomoči, tj. denarja. Doslej sem od Kranjcev 1000 goldinarjev izberačil in v tolarje zbral; te sem izdal za slovenski tisk. Ne smem jih še naprej obremenjevati. In sem se tolažil, da nam bo kralj Maksimilijan pomagal, a to se doslej ni zgodilo. Menim, da si njegovo kraljevo dostojanstvo zaradi jezuitarjev ne upa. Če bi pri krščanskih volilnih knezih in gospodih le toliko podpore in pomoči mogel dobiti, da bi lahko omenjena dva Hrvata vzdrževal pri tisku (...) da bi plačal tisk, bi začeli hrvaško tiskanje v 10 ali 12 tednih, zakaj črke bodo v 7 ali 8 tednih izdelane. Zato naj vaša milost kakor doslej stori, kar more, za to naše započeto vzvišeno delo, da bi nam bilo pomagano, kakor je zgoraj povedano.« (Rajhman, 1986:62.)

Trubar je v pismu omenil, da bodo, ko bodo dobili glagolske črke, najprej tiskali katekizem. Stipanu Konzulu je bilo naloženo, da

poskrbi za črke. Zato je od 23. aprila do 20. avgusta 1560 bival v Nürnbergu in tu dal »od dobrih i umetljivih nemških meštar« rezati in ulivati glagolske črke po zgledovanju na »staru hrvacku štampu u *Brivijalih i Misali*«, kakor je pozneje poudaril v predgovoru k *Novi zavezi* (1562). Po izdelavi črk so najprej odtisnili glagolski poskusni (veliki) list *Crobatische Probezedl* (1560) v 200 izvodih, te pa so razposlali poznavalcem hrvaškega jezika (Rupel, 1957:257–266). O tem je Trubar najprej pisal württemberškemu vojvodi Krištofu 13. julija 1560, nato pa 15. julija tudi Maksimilijanu II. na Dunaj: »Poleg tega najponižneje naznanjam vašemu kraljevemu veličanstvu itd. da je moja največja kranjska knjiga (katere vsebino in register le-tu vdругič pošiljam) že prenesena v hrvaški jezik in pisavo; in hrvaške črke, namreč petero alfabetov, [so] tako dobre in še boljše, kakor jih imajo v Benetkah, in kar je treba za poln tisk, imamo pri roki; in tri zmožne osebe za hrvaški tisk in prevajanje so tudi pripravljene (...). Spoštljivo omenjenemu knezu württemberškemu sem poslal dve napisani hrvaški poglavji iz nove zaveze in troje natisnjenih hrvaških alfabetov. Le-to bo njegova knežja milost s tem poslala vašemu kraljevemu veličanstvu itd. Iz njih naj vaše kraljevo veličanstvo dozna, ali smo s hrvaškimi tiskom in prevajanjem na pravi poti ali ne.« (Rajhman, 1986:69.) Na koncu pisma z dne 27. julija 1560 Maksimilijanu II. je Trubar dodal post scriptum: »Premilostljivi gospod. Vašemu kraljevemu veličanstvu itd. pošiljam tu dve napisani hrvaški poglavji iz nove zaveze in troje hrvaških alfabetov, ki so po navodilu in predpisu Štefana Konzula Istrana bili zdaj pred kratkim rezani in uliti v Nürnbergu, čeprav so v tisku nekaj črk spregledali in zapustili; so pa vse urezane in ulite hkrati z dvema drugima malima alfabetoma, ligaturami, pikami, vejicami itd. Te lahko vaše veličanstvo pokaže in da presoditi izvedencem v hrvaškem jeziku in pisavi, češ ali smo s prevajanjem in tiskom na pravi poti ali ne.« (Rajhman, 1986:77.) Vojvodi Krištofu je Trubar v pismu 13. julija 1560 med drugim pisal v zvezi s priloženim poskusnim prevodom iz *Nove zaveze*: »Vaša knežja milost naj tudi izvoli poslati njegovemu kraljevemu dostojanstvu s tem in s prihodnim poslanstvom tu priloženi dve hrvaško pisani poglavji iz nove zaveze, namreč deveto iz evangelista Janeza in prvo iz apostolskih del, ter tri nove natisnjene hrvaške alfabete.« (Rajhman,

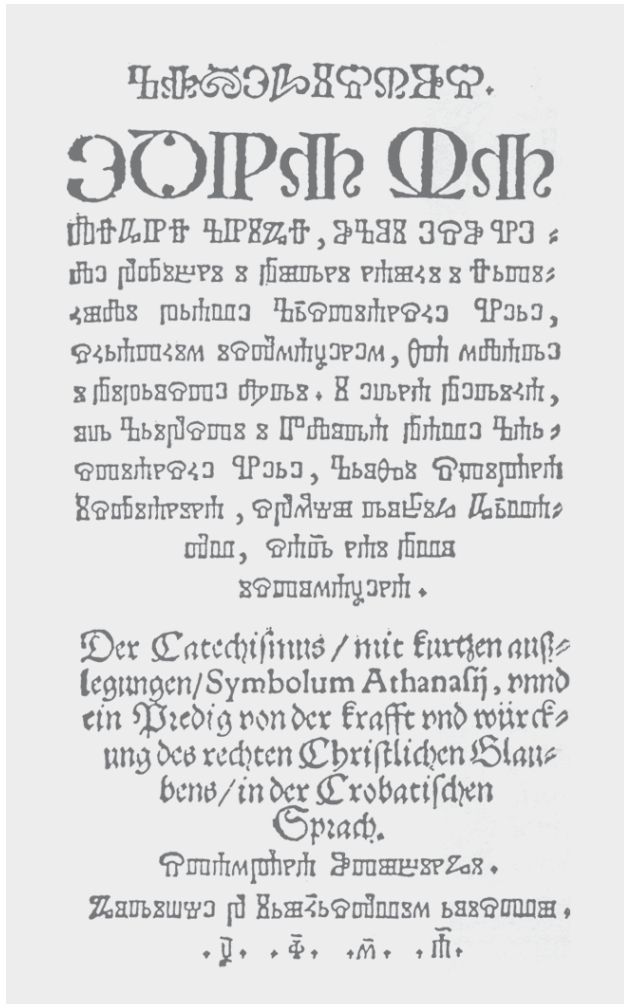
1986:66; Jembrih, 2003:31–48.) Kot lahko razberemo iz prikazanih odlomkov iz Trubarjevih pisem, so priprave za začetek tiskanja hrvaških knjig v Urachu potekale po načrtu. Trubar je o uspehu z zadovoljstvom obvestil oba mecena, württemberskega vojvodo Krištofa in Maksimilijana II.

Iz vsega tega lahko tudi razberemo Trubarjevo skrb za vsestranski tiskarski in prevajalski uspeh v hrvaško-uraški tiskarni, v čemer odsevata precejšnja usklajenost in skupno delovanje za uspeh.

VIHAR OB MALEM GLAGOLSKEM KATEKIZMU (1561)

Ko so glagolske črke prispele v Urach, so začeli marca 1561 tiskati mali katekizem, kot je napovedal Trubar v pismu že 2. januarja 1560. Med tiskanjem pa so nastale tudi težave. Trubar je takrat bival v svoji župniji v Kemptnu. V tiskarni se je kot svetovalec mudil Pavao Skalić (1534–1575), ki se je odzval Trubarjevemu osebnemu vabilu, kakor razberemo iz njegovega pisma 27. julija 1560 Maksimilijanu II.: »In ker zna doktor Skalić, moj prav zaupni, naklonjeni gospod, tudi kranjski, bezjaški in hrvaški jezik in hrvaško pisavo primerno pisati in brati, naj mu izvoli vaše kraljevo veličanstvo pisati in naročiti, da bi nam pomagal tudi pri tem božjem delu, ki ga sam ima za veliko in koristno.« (Rajhman, 1986: 77; Jembrih, 1990:149–218). Omenjeni Skalić je sestavil besedilo predgovora in ga posvetil Maksimilijanu II., to besedilo pa je Peter Pavel Vergerij ml., ki ga je po naključju prebral v tiskarni, kritiziral (Dimitz, 1875:248) in zapisal: »Tako je v prvi poli (od zgolj šestih) se kaže velika častihlepnost; poveljanih je nemreč pet imen in pripoveduje se o nekaterih stvareh, ki niso resnične. Ali bo to učilo Hrvate skromnosti in ponižnosti? O da bi Bog to podjetje podprl. Bojim se pa, da ga ne bo, ker sovraži ošabnost in častihlepnost. Zakaj ne bi smel kristjan silnim povedati, kar opazi? Peter Pavel Vergerij.« (Rajhman, 1986:84; Jembrih, 1997:130.) Ungnad je nato ustavil tiskanje katekizma; iz Kemptna so poklicali Trubarja, ki je napisal nov predgovor (Jembrih, 1994:35–46; 1997:99–118). To je bil mali poskusni glagolski katekizem (Jembrih, 1997:104–111), od katerega je ohranjenih sedem unikatnih listov; objavljeni so bili prvič

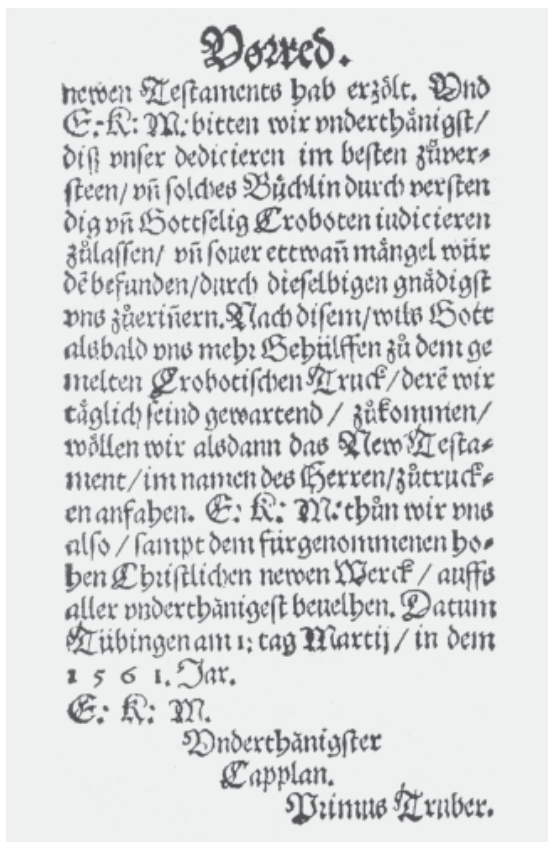
v faksimilu skupaj z velikim glagolskim katekizmom iz 1561 (Pazin, založba Juraj Dobrila, 1994) in nato v zborniku *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen* (München 1995).

Naslovnica večjega glagolskega Katekizma (1561)

Glede malega poskusnega glagolskega katekizma (1561) s Trubarjevim nemškim predgovorom, ki je zdaj dostopen v reprintu, je treba zavrniti zmoto, objavljeno v številki 44–46 revije *Slovo* (1996, 275–276) Inštituta za staroslovanski jezik v Zagrebu. V rubriki *Vijesti* o hrvaški glagolski knjigi omenja avtor(ica) z začetnicama A. N. v članku z naslovom *Dvije stare tiskane glagolske knjige na izložbi u Kraljevskoj biblioteci u Haagu* (1. X.–3. XII. 1993) razstavljeni glagolski knjigi: »Med stoosemdesetimi knjigami sta bili razstavljeni dve, natisnjeni v glagolici: *Katekizem* iz leta 1561 in *Nauk karstjanski* iz leta 1628. (...) *Katekizem* je v razstavnem katalogu opisan pod številko 67, *Nauk karstjanski* pa pod številko 68 (str. 58–59). Mali Luthrov glagolski katekizem [verjetno prevod Luthrovega katekizma, op. A. J.], od katerega je ohranjen samo prvi zvežčič, naj bi bil prva knjiga, objavljena v hrvaški protestantski tiskarni v Urachu blizu Tübingena. Ohranjeni prvi zvežčič vsebuje tudi nemški predgovor, ki ga pripisujejo grofu Pavlu Skaliću (...).« Svojo omembo avtor(ica) končuje z besedami: »Fragment glagolskega katekizma iz leta 1561, ki je zdaj v lasti inž. Iva Dubravčiča, je enkratni ohranjeni izvod malega Luthrovega katekizma s Skalićevim nemškim predgovorom. Tako je Dubravčičevo vztrajno iskanje starih hrvaških knjig po svetu obrodilo dragocene sadove, med katerimi je tudi odkritje fragmenta glagolskega katekizma iz leta 1561 z omenjenim Skalićevim predgovorom.« Zmotni podatek o Skalićevem predgovoru se žal še vztrajno ohranja v strokovni in znanstveni javnosti, čeprav zanj v resnici ni stvarne podlage. V katalogu *Drei Schriften drei Sprachen. Kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte* (2004, 47, 128) avtorica besedila *In Glagoliza gedruckte Bücher (1483–1905)* ponavlja tisto, kar je bilo v *Slovu* (št. 44–46, 1996) napisano na podlagi Dubravčičevega sestavka (gl. zgoraj). Ko govori o tiskanju hrvaških knjig v Urachu, med drugim navaja: »Sele v novejšem času je bil odkrit Fragment (prvi zvežčič) glagolske izdaje Luthrovega *Malega katekizma* iz leta 1561 z nemškim predgovorom grofa Pavla Skalića (Scalichius).« (Nazor, 2004:47.) V kataloškem opisu tega katekizma beremo: »Prva pola *Malega katekizma* z nemškim predgovorom, ki je pripisan Pavlu Skaliću (Scalichius), čeprav je podpisan Primož Trubar« (128). Nadaljnji komentar, navezan na ta stavek, je tudi zelo samovoljen, tako

da vsak, ki ne pozna Vergerijevega nezadovoljnega zapiska, Ungnadovega pisma Maksimilijanu II. z dne 12. aprila 1561 in besedila predgovora, slepo verjame (če hoče), da je pisec predgovora Skalić. Ivan Ungnad je med drugim pisal Maksimilijanu tudi tole: »Zato je Trubar po Božji milosti s Stjepanom Konzulom in sodelavci uredil tiskarno (...) in tu je zdaj tiskal Luthrov hrvaški mali katekizem, tega pa vam Trubar, ki je napisal nemški predgovor in dodal svojo pridigo, zdaj ljubeznivo pošilja. (...) Prosim Vaše Veličanstvo, da da knjigo

Trubarjev predgovor k poskusnemu Malemu katekizmu iz leta 1561

pregledati izvedencem v hrvaščini; če bo kaj napačno, naj se sporoči Trubarju in vojvodi Krištofu, pa tudi, ali je ta hrvaški katekizem jasno in dobro sestavljen. Nato se bo nadaljevalo tiskanje drugih knjig, ureja pa se tudi že cirilska tiskarna. Kljub temu, da vse to delovanje vzdržuje in podpira württemberški vojvoda, zahteva to številne žrtve, zato se kar najtopleje priporočamo Vašemu Veličanstvu za pomoč našemu delu. Vašemu Veličanstvu nazadnje tudi sporočam, da je grof Skalić že prej poslal začetek in prvo polo katekizma. Ker je Skalić tam, ob odsotnosti Trubarja in brez njegove vednosti in dovoljenja, sestavil posebni nemški predgovor, sem ga ukazal izpustiti in popraviti, ker je, brez razloga in nedostojno poudarjal, koliko sem se zavzel za to podjetje. Če sem tudi jaz žrtvoval del svojega premoženja, je to bilo po Božji milosti in bom rad tako ravnal še naprej.« (Schnurrer, 1799:85; Kostrenčić, 1874:15–19; Bučar, 1938:59–60, 62.) Kakor je razvidno iz reprinta istega fragmenta, nemški predgovor v malem katekizmu (Jembrih, 1994, 1995), o katerem je govor, nikakor ni Skalićev, temveč novi Trubarjev! To je razločno povedal tudi Ungnad v pismu Maksimilijanu II.

To je predgovor, ki ga je Trubar nanovo sestavil po izločitvi Skalićevega predgovora, na katerega je opozoril Peter Pavel Vergerij ml., in po Ungnadovi ustavitvi tiskanja katekizma. Skalićev predgovor ni bil doslej nikjer registriran v obliki dejanskega besedila. Zato ni nikakršnega opravičila za trditev, da je izvod fragmenta glagolskega malega katekizma iz leta 1561, ki je v lasti inž. Iva Dubravčiča, »enkratni ohranjeni izvod (...) s Skalićevim nemškim predgovorom«. V tem fragmentu v resnici ni predgovora s Skalićevim podpisom, temveč je v njem le predgovor s podpisom Primoža Trubarja.

APEL ALI PROŠNJA ZA PRAVILNOST PREVODA

Trubar je v že omenjenih pismih zahteval, da se prvi poskusni glagolski list in začetek prevoda *Nove zaveze* (1560) izroči v pregled poznavalcem hrvaščine in glagolice; enako prošnjo je ponovil Maksimilijanu II. v omenjenem, znova napisanem predgovoru za mali poskusni katekizem z datumom 1. marec 1561: »Da pa posvečamo

ta prvi in mali poskus našega novega začetega hrvatskega prevajanja in tiskanja Vašemu kr. veličanstvu in ga v njega imenu izdajamo, se ne godi brez vzrokov, ki pa ne bi bilo primerno, če bi jih tu našteval, a sem jih nekatere že naznanil z nemškim predgovorom v listu Rimljanom. Zato ponižno prosimo Vaše kr. veličanstvo, da bi mu naša dobro mišljena posvetitev in naše bukvice bile povešči ter da bi jih dalo oceniti izvedencem hrvatskega jezika, a kar bi ti našli napák v besedah in pravopisu, da bi nas nanje milostno opomnilo.« (Rupel, 1966:110–111; Jembrih, 1997:110–111.) Tako željo je ponovil v hrvaškem predgovoru v velikem glagolskem katekizmu (1561). Stipan Konzul pa je prosil *Predragu braću u Kristu* z besedami: »Mi Vas prosimo, da ovo naše prvo delo tumačenje štampano od nas, sada za dobro vazmete i na boljše obračajuč i tlmačeći razumejte. I ako je u njem ko pomenkanje u tlmačenju, u besedah ili u sloveh v ortografiji, to isto nam skoro dajte u pravoj ljubavi na znanje. Hoćemo te iste za prvo u drugih knjigah popraviti.« Enako je pisal v predgovoru v *Tabli za dicu*: »(...) i ako va tih dviju knižicah koju rič, ili slovo krivo postavleno najdete, dajte nam u božjei ljubavi na znanje, hoćemo potom popraviti.« To je ponovil tudi v latinični izdaji katekizma leta 1564 (Jembrih, 1991:97–123). Še večja skrb za uspešnost hrvaških prevodov v glagolici in cirilici je vidna v Trubarjevem pismu kralju Maksimilijanu II. 27. oktobra 1561: »(...) je med takimi mojimi silnimi opravili in skrbmi bila še največa ta, da sem natanko poizvedel, ali so prevod, ortografija in črke našega novega hrvaškega in cirilskega tiska čitljivi in razumljivi po vsej Hrvaški, Dalmaciji, Srbiji in Bosni. (Zato so tedaj tudi gospodje in deželani na mojo prošnjo poslali nekaj slov z novimi hrvaškimi in cirilskimi spisi v Benetke k tiskarjem hrvaškega in cirilskega tiska, dalje v Istro, Reko, Senj, Metliko in druge kraje, kjer bi mogli izslediti učene in razumne osebe, izkušene v hrvaškem jeziku in pisanju, ter nekatere med njimi povabili k nam v Ljubljano.) Po tem sem pri teh učenjakih in tiskarjih iz njih dopisov in ustnih izjav spoznal in dognal, da je ta prevod v obeh pisavah in tiskih pravilen, dober in vsem tistim, ki uporabljajo ta dva jezika in pisavi, čitljiv in razumljiv.« (Rajhman, 1986:94.) Takrat sta že bila natisnjena katekizem in abecednik *Tabla za dicu*, oba v glagolici in cirilici. V posvetilu Maksimilijanu II. v ciriličnem katekizmu z datumom 25.

oktober 1561 med drugim beremo: »Z božjo milostjo smo tako daleč prišli, da smo z omenjenimi cirilskemi črkami utegnili natisniti kot prvi pokus tale katekizem, ki ga najponižneje posvečamo Vašemu kr. veličanstvu kot presvetlemu krščanskemu kralju in prvemu preslavnemu krščanskemu podporniku le-tega podjetja z najvdanejšo prošnjo, da bi ga Vaše kr. veličanstvo milostno sprejelo in enako kakor prejšnjega [glagolskega, op. A. J.] dalo v presojo izvedencem v teh jezikih; kar bi našli v njem napak v pravopisu ali sicer, da bi nas nanje najmilostneje opomnili. Tako bomo potem z božjo milostjo zvesto nadaljevali prevod in tisk novega testameta in drugih krščanskih knjig v obeh jezikih, v slovenskem in hrvatskem, kakor smo obljubili. In kadar koli bomo kaj natisnili, bomo najvdaneje poslali tudi Vašemu kr. veličanstvu.« (Rupel, 1966:118–119.)

ZAMETEK DVOMA (NEZAUPANJA) IN NESPORAZUMA

Dvome o Konzulovem prevodu je začel Trubar izražati po zapletu s tiskanjem poskusnega malega katekizma, ko je zanj napisal novi predgovor (posvetilo) Maksimilijanu II. z datumom 1. marec 1561. To izhaja iz njegovega pisma ljubljanskemu cerkvenemu odboru 19. marca 1561: »Kar me najbolj skrbi in vznemirja v tem času, je strah, da s prevodom in ortografijo gospodov Štefana in Antona ne bom uspel. Gospod Štefan ne nikak Hrvat, tudi ne zna popolnoma slovensko (...). Zato, ljubi bratje, ozrite se po kakem pravem Bosancu ili Uskoku, ki bi znal pravilno hrvaško in cirilsko govoriti in pisati, četudi ne zna latinsko ali laško.« (Rajhman, 1986:84.) Zastavlja se vprašanje, odkod nenadoma tak dvom, po vseh tistih izjavah in potrditvah o pravilnosti dotlej opravljenega (gl. Rajhman, 1986:94). Edini možni odgovor izhaja iz dejstva, da Skalič v svojem predgovoru za mali glagolski katekizem ni omenil Trubarjevih zaslug za hrvaški tisk. Užaljenost je lahko še toliko bolj potencirala omenjeni Trubarjev odziv, ker je Konzul zanesljivo vedel za Škalićevo besedilo, saj je bil v tiskarni, ko so tiskali prvo polo katekizma. Zaradi tega se je Trubar hotel nekako maščevati in odstraniti dotedanjo dvojico delavcev, Konzula in Dalmatina, iz nadaljnega prevajalskega načrta.

Trubarju se je želja, da bi v prevajalski skupini bil kak pravi Bosanec ali Uskok, izpolnila, ko sta z njim iz Ljubljane pripotovala v Urach dva nova sodelavca; o tem je obvestil tudi Maksimilijana II. v pismu 27. oktobra 1561: »Za dopolnitev celotnega podjetja pa sem poleg vsega tega tedaj, ko sem spet potoval sem, pripeljal s sabo in semkaj v kneževino Württemberško v Urach dva uskoška duhovnika grške vere (izmed katerih je eden rojen in vzgojen v Srbiji, drugi v Bosni in ki imata pri sebi nekaj spisanih odlomkov nove zaveze v hrvaški in cirilski pisavi), ki nam tu pomagata korigirati. Sta že katekizem popravila in opravljata zdaj z mojima pomočnikoma korekture evangelistov, ki jih bomo že jutri (če Bog da) začeli tiskati.« (Rajhman, 1986:94.) Moža, ki ju je Trubar po priporočilih pripeljal iz Ljubljane v Urach, sta bila Matija Popović in Ivan Maleševac, ki pa se s svojimi navadami nista mogla vključiti v novo okolje, še manj pa najti skupni jezik s Stipanom Konzulom in Antunom Dalmatinom (Benz, 1939:450; Stojković, 1914:186; Jembrih, 1997:144, op. 134).

NAJOBSEŽNEJŠA GLAGOLSKA KNJIGA, TISKANA V URACHU

Kot smo že navedli, je Trubar 1. aprila 1560 sporočil Ungnadu, da je Konzul prevedel njegove kranjske knjige (*Nova zaveza*) v hrvaščino, pisano z glagolico, in da so jih številni Hrvati pregledali in potrdili kot dober prevod ter jih željno pričakujejo v natisnjeni obliki. Dokončna različica *Nove zaveze* je bila natisnjena leta 1562 (I. del) in 1563 (II. del). Trubar je štel za nujno, da Maksimilijanu II. spet razloži, po katerih predlogah je nastajal prevod: »Da bi Vaše kr. veličanstvo in drugi vedeli tudi to, iz kakšnih knjig in kakšne stvari prevajamo, ostanejo li naši prevodi, tisk, pisava in črke brez graje in zasmehovanja in bomo li pred svetopisemskimi učenjaki in izkušenimi v hrvaškem jeziku prebili preizkušnjo ali ne, hočem tudi o tem na kratko poročati. Imamo in uporabljamo hkrati več ko en prevod latinskega, nemškega, laškega (in zaradi nekaterih starih slovenskih besed tudi češkega) sv. pisma, sledimo pa najbolj Erazmovemu in Lutrovemu prevodu (...). Vsi prevajalci smo to namreč skupno obljubili spoštljivo omenjenemu našemu zvestemu gospodu in zavetniku gospodu Ungnadu, in mu

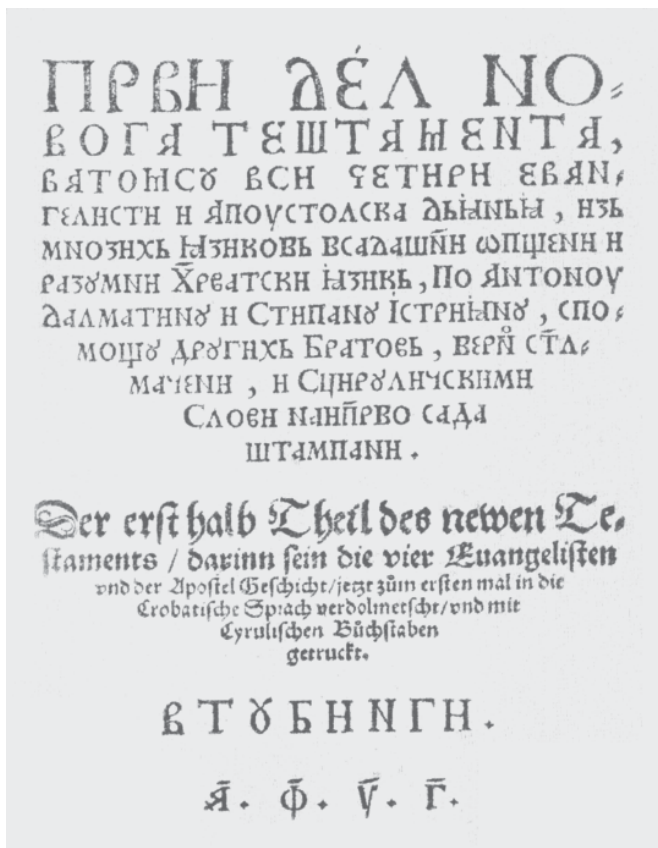
tudi vpricho nekega württemberškega svetovalca segli v rokó, češ da ne bomo sledili nobenemu drugemu prevodu biblije in da ne bomo prevajali in tiskali nobene druge knjige mimo tiste, ki so jo odobrili in sprejeli učenjaki, pripadniki augsburške veroizpovedi. Prav tako smo prevajalci obljubili njegovi milosti: v primeru, da bi zaradi naših prevodov in tiskov bili sodno poklicani na odgovor, hočemo pred Bogu vdanimi, učenimi in nepristranskimi ljudmi osebno zagovarjati in braniti – jaz za svojo osebo, vse svoje prevedene in v tisk dane slovenske, ki so ali bodo natisnjene z latinskimi in nemškimi črkami, a prav tako Štefan Istran in Anton Dalmata vse knjige, ki jih s svojimi pomočniki prevedeta in dasta natisniti s hrvatskimi in cirilskimi črkami.« (Rupel, 1966:131, 132.) Trubar se je ustavil ob še enem pomembnem postopku, povezanem z omenjenima pomočnikoma, ki ju je sam pripeljal iz Ljubljane in ki sta pomagala korigirati katekizem in evangelije v *Novi zavezi*.

Ker je Trubar pisal nemške predgovore za hrvaške izdaje (10), je napisal tudi predgovor za *Novo zavezo* (Sakrausky, 1989:196 sl.); v njem je navedel tudi predloge, po katerih je nastal prevod, in opisal mnenje novih pomočnikov Popovića in Maleševca, ki sta prišla iz Ljubljane. Med drugim beremo: »Potem je gospod Ungnad vprašal oba omenjena srbska in bosenska duhovnika, da povesta po svoji vesti, veri in poštenju, ali je ta naš novi prevod novega testameta, katekizma in drugih knjig dober in razumljiv in so li črke obeh pisav in tiskov, hrvatske in cirilske, pravilno rezane in lite. Nato sta položila roke na prsi in dejala, da priznavata in govorita po svoji veri in poštenju resnico, da so naši prevodi in tudi obe pisavi popolnoma pravilni, dobri, čitljivi in razumljivi. Lahko jih bodo mogli brati in razumeti ne samo duhovni in učeni, temveč tudi otroci in laiki v vsej Hrvatski, Dalmaciji, Bosni, Srbiji in Bolgariji, čeprav morda ne bodo nekatere besede in črke vsakomur všeč, zakaj Hrvati in Dalmatinci govore nekatere besede drugače kakor Bosanci in Srbi, a v cirilici ne pišejo vseh črk enako, kakor tudi mi v latinski in nemški pisavi ne.« (Rupel, 1966:132; Jembrih, 1990:228.)

Ta obsežni citat je bilo treba navesti zato, da ga bo pozneje mogoče primerjati z mnenjem o prevodu *Nove zaveze*, ki ga je izrekel neki frater v Ljubljani.

NOVA ZAVEZA (1562, 1563)

Že v predgovoru v glagolskem velikem katekizmu (1561) je Stipan Konzul povedal, da »za ovimi knjižicami hoćemo Novi testament z glagolskimi i cirilskimi slovni štampati«. To se je zgodilo leta 1562 in 1563. Knjiga je natisnjena v glagolici z naslovom: *Prvi del Novoga testamenta, va tom jesu svi četiri evanđelisti i dijanje Apustolsko, iz mnozih jazikov, v općeni sadašnji i razumni hrvacki jazik, po Antunu Dalmatinu i*

Naslovnica Nove zaveze iz leta 1562

Stipanu Istranu, s pomočju drugih bratov, sada prvo verno stlmačen. Sledi naslov v nemščini: *Die erste halb Theil des neuen Testaments, darinn sein die vier Evangelisten, und der Apostel Geschichte, jetzt zu ersten mal in die crobatische Sprach verdolmetscht, und mit glagolitischen Buchstaben gedruckt.* In nato: *V Tubingi, leta od Kristova rojstva* (1562). Naslova drugega dela, v katerem ni Trubarjevega predgovora, pa sta: *Drugi del Novoga testamta v kom se zadrže Apustolske Epistole, po ordinu kako broj na drugoj strani ove harte kaže* in *Der andere halb Theil des neuen testaments, jetzt zum ersten in die crobatische Sprach verdolmetscht, und mit glagolitischen Buchstaben gedruckt.* Paul. 19. *Va vsu zemlju izide glas njih i na konce okrugla zemlje beseda njih. Štampan v Tubingi* (1563.). V prvem delu *Nove zaveze* (1562), ki obsega 232 listov z obširnimi Trubarjevimi nemškimi predgovori, je hrvaški glagolski predgovor z naslovom: »Svim pravim dobrim krstjanom i ljudem slovenskoga jezika, milost, mir i vsako dobro od Gospodina Boga po Isuskrstu, prosimo. Dobri krstjani, vazmite ovi prvi del Novoga testamta sada od Boga skrozi nas za dobro. Ovi drugi del i pri njem dvoje druge dobre knjige, koje jesu cirulicu štampane, iz kih se hoćete sve potribne artikule kristjanske vere naučiti. I jednu Postilu, to jest, jedno kratko tlačenje svrhu sva nedelska i prazniška evangelja hoćete ošće skoro imati, ove iste troje knjige skupa za jedno pristojte. Kakvo od toga ovde va ovom predgovoru, za ovim pak nimškim hoćemo veće govoriti. Va tom prosite Boga za nas. Vaši službenici Anton Dalmatin, Stipan Istriani.« Trubarjevemu nemškemu predgovoru sledi devet strani hrvaškega predgovora s podpisom *Vaši službenici i kapelani Anton Dalmatin, Stipan Istriani.*

Vsebinsko njunega predgovora bi lahko strnjeno prikazali takole. Najprej omenjata pomanjkanje *Biblije* oziroma biblijskih perikop v »ovom našem slovenskom ili hrvatskom jeziku«. Pridevnik *slovenski* tu ne pomeni sedanjega slovenskega, temveč *slovanski* jezik, kajti Trubar je svoj jezik imenoval *kranjski* (v nemščini *windische Sprache*). Podpisana pisca predgovora ugotavljata, da v hrvaščini še ni drugih knjig, razen berviarjev in misalov, to je knjig za uporabo samo v liturgiji. Zato sta prevajalca s svojim delom želela pomagati ljudstvu in mu dati v roke *Biblijo* v njegovem razumljivem jeziku. Predgovoru sledi besedilo *K stavcu*, ki je namenjeno bralcu. V njem med drugim

navajata, čemu so namenjeni oklepaji in zvezdice pri posameznih besedah: »Zamiri bogoljubni čtače, da u čtenju Novoga testameta najti hočeš neke besede zaprte mej ova zlamenja to su [] koje besede razumiti imaš, da jesu, ne od teksta (to jest od besed Novoga testameta) nego tlmačara mudro pridane, a to ne listo za dati krašnost govorenja, veče lagodu i svitlu, da kako potribovan od pravoga puta, načina i običaja radi dobra i razumna tumačenja iz jednoga jezika v drugi (koji stvar bez pridati ništare jest kadgodi ošče ku besedu od male pomnje tja dvignuti, ne more se s manjim učiniti) stvoril jest. Ku potrebu, ali rekuć slobod vazel si jest s božjim strahom, dajući z ovakovimi zlameni znati, ono što je od njegova što se more promjeniti i što od presvetoga i nepremožena Pisma jest; i da bi veliko smrtno pregrišenje bili odneti, ili priložiti. (...) Pri tom zlamenovali jesmo još nike besede na kraju karte z ovakovimi zvizdicami * koje zaisto mogle bi se va oče našu reči, ne zato da ne bi bile dobro rečene, neg koji u Pismih nisu vele učni.« Podobno pojasnilo sta zapisala tudi v predgovor v drugem delu *Nove zaveze* (1563) »Tako je najti hočete kadigodi meju ovakovimi [] zlamenji nike besede zaprte ke nisu od teksta, nego su toga radi od tulmačara pridane i vnuter zapisane, da veći razum bude nikim besedam otvoren. I po ovi put, koda vele mnogih stvari v Hrvatskoj zemlji, va Istriji, v Primorju i v Dalmaciji, jednako neizgovaraju i ne imenuju: jesmo tako je sa ovakovimi zvezdicami * nike besede zaznamenovali, da vazda kadigodi najdeš jednu zvezdicu v nutri v tekstu, očeš tako je najti jednu drugu besedu zaznamenovanu zvana na kraji z drugu zvezdicu. Prva zvezdica kaže prvu na kraju, a druga druguju i proč.(aja).« Besed z zvezdicami je v *Novi zavezi* okoli 800, tiskane so na levem ali desnem robu ob besedilu (Jembrih, 1990:236–238; 1997:149–152).

Omenjeni del besedila so podpisali Anton Dalmata, Stipan Istrijan i Juraj Juričić. Temu besedilu sledi *Ovo jest suma i jedan kratak nauk od svega svetoga pisma, što i od česa najviše govori i kamo čovika privede* (9 strani). Sledijo vsi štirje evangeliji (po Mateju, Marku, Luku in Janezu), pred vsakim evangelijem je kratek življenjepis evangelista.

Drugi del *Nove zaveze* obsega 217 listov. Najprej je naveden popis (kazalo) vseh pisem *Skazanije epistoli ke su v drugom delu Novoga testameta*. Sledijo: *Suma svetoga Pavla pisama* (6 strani, podpisani Vaši

sluge Anton Dalmatin, Stipan Istrian, Juraj Juričić), nato *Predgovor svrhu vsih epistoli svetoga Pavla apustola* (4 strani), nato *Kako se ima beseda zakon v pisme sv. Pavla razumeti* (10 strani), nato *Ča jest grih i v kakovu strašnu i grozovitu nesriću jest človika vavel* (7 strani), nato *Kak se ima ova beseda Milost v svetoga Pavla i va vsem svetom Pismu pravo razumeti* (4 strani), nato *Kako sveti Paval razumi ove tri besede*, Pravadnost, Pravdan i Pravadno stvorenje (pet strani in pol), nato *Kako se imaju ove dvi beside, Duh i meso ili plt poli svetoga Pavla razumeti* (2 strani). Vsa ta besedila so brez podpisov. Sledijo *Kratki argumenti ili zaubičenje vsakoga kapitula ove epistole, ča va vsakom kapituli sveti Paval piše i uči* (16 strani). Besedila pisem se začenjajo z oštevilčenjem, številko 1 ima *Svetoga Pavla epistola k Rimlanom*. Po pismih je natisnjeno Janezovo *Razodetje* (*Apokalipsa*) z naslovom *Očitovanje svetoga Ivana*; spremlja ga 26 lesorezov z motivi iz *Razodetja*. Na zadnjem listu (185b) je 13 vrstic errata z naslovom *Manikamenat v drugom delu Novoga testamenta*.

Nova zaveza, tiskana v glagolici v Urachu 1562 in 1563, obsega 898 strani in je najobsežnejša knjiga izmed vseh, ki so bile natisnjene v hrvaško-uraški tiskarni v letih 1561–65. Prvi in drugi del *Nove zaveze* sta bila natisnjena v 2000 izvodih, kar je bila za tiste čase velika naklada, zlasti če upoštevamo, da je bilo treba knjigo razpečati le na tistem območju Hrvaške, na katerem je bila v rabi glagolica, torej v Istri, Kvarnerju in Dalmaciji. Prvi in drugi del cirilske izdaje *Nove zaveze* sta bila natisnjena leta 1563, oba prav tako v 2000 izvodih. (Vorndran, 1976:291–295).

SODELAVCI PRI PREVAJANJU NOVE ZAVEZE (1562, 1563)

Omenjeni sestavek *Suma svetoga Pavla pisama* je, kakor smo videli, podpisal tudi Juraj Juričić iz Vinodola, ki je znal hrvaško, kranjsko, nemško, latinsko, italijansko in nekoliko grško in hebrejsko. Prevedel je pisma sv. Pavla *Efežanom*, *Filipjanom*, *Koločanom*, *Soluncem*, *Timoteju*, *Titu* in *Filomenu*. V sodelovanju z istrskimi duhovniki Matijo Živčičem, Ivanom Fabijanićem in Franom Hlejem (Klejem) je pregledal pisma *Rimljanom*, *Korinčanom* in *Galačanom*; ta je prevedel skupaj s Konzulom. Prevedel je tudi Janezovo *Razodetje*, pri prevajanju pa je

sodeloval Juraj Cvečić (iz Pazina), na katerega je računal v Ljubljani Matija Klombner, da bi lahko prevedel v hrvaščino vso *Biblijo*.

Že iz teh dejstev se da razbrati vsa težavnost prevajanja, ki ga ni bilo lahko jezikovno uskladiti tudi zaradi tega, ker niso prevajali v istem kraju. Prevajali so namreč v Urachu, Ljubljani in Istri. Poleg tega so se največ opirali na Erazmov in Luthrov prevod *Biblije* in torej niso vzeli za podlago *Vulgate*. Pisca hrvaškega predgovora v *Novi zavezi* sta tudi opozorila: »Mi paki takajše i jure dobro znamo, da vsakomu ovo naše tumačenje i ova naša slova ne bude ugodno. Nato vi predragi dobri Kristjani Hrvati znajte, da jesmo s tim našim tumačenjem vsim slovenskoga jezika (slavenskoga jezika, m. nap.) ljudem služiti hoteli, najprvo vam Hrvatom i Dalmatinom, potom takajše Bošnjakom, Bežjakom, Srblanom i Bulgarom (...). Toga radi jesmo va ovo naše tumačenje ove priproste, navadne, razumne, občene, vsagdanje, sadašnjega vrimenta besede, koje Hrvati, Dalmatini i drugi Slovenci [Slovani, op. A. J.] i Kranjci najveće va njih govorenju govore, hotili postaviti (...). Da nismo paki po vsuda svih besed, kakono u vaših Misalih i Brvialih stoji, va ovo naše tlmačenje postavili, to jesmo volno učinili, zato da v dosta mestih u Misalih našli smo pismenim načinom (kako niki prave) pisano ili nikim tujim nerazumnim jazikom, kak sami znate, i nekudje krivo tlmačeno.« Tu se nam, za primerjavo, vsiljuje besedilo Šimuna Kožića-Benje, ki je v svoji knjigi (1531) *Knjižice od žitija rimskih arhiereov i cesarov*, pisal: »Eže tvrdo est zelo učiniti človekom vsakogo ezika, našim malo manj ne vzmožno, iže dobrih knjig ne imut, imi že nauk kigodi mogli bi prijeti, i te, eže imut, tako su nakazne lažnim pisci i zalim tlmači, da smo se sramovali mnogi našim ezikom. (...) Grustno bo mi biše trpiti, da se tajanstvenie službi naše veri tujim ili lažnimi slovesi obveščujut (...).« (Jembrih, 1997:147.) V omenjenem jezikovnem kedu hrvaškega predgovora k *Novi zavezi* (1562) je razvidna težnja po jezikovni prilagoditvi uporabnikom knjige in njene percepcije. Zato je možen sklep, da je moral biti prevod v *Novi zavezi* (1562, 1563) po jeziku drugačen od svetopisemskih besedil v *Misalu* ali *Brevijaru*, ki sta bila posebej omenjena. Drugače povedano, prevajalca sta pojasnila bralcu, da sta uporabljala »priproste, navadne, razumne, občene, sagdanje, sadašnjega vremena« besede, torej besedje vsakdanjega govora, razumljivo vsem v takratni

Hrvaški, Dalmaciji in pri sosednih južnih Slovanih pa tudi na Kranjskem. Na podlagi takega prevajalskega izhodišča bi lahko rekli, da sta želela doseči jezikovni biblijski *koine*. Za odgovor na vprašanje, ali se jima je to posrečilo, bi morali podrobno preučiti ves korpus *Nove zaveze* in tudi druge hrvaško-uraške izdaje, toda to doslej v hrvaški filologiji še ni opravljeno.

V omenjenem predgovoru beremo: »Začeli jesmo Novi testament iz najboljšega latinskoga, vlaškoga [italijanskega, op. A. J.], nemškoga in kranjskoga tlmačenja u hrvacki jezik tlmačiti.« To bi lahko, kar zadeva predloge, povezali z besedno zvezo v naslovu, v katerem je zapisano »iz mnogih jezikov«.

Preučevalcu zgodovine hrvaščine, za katerega so hrvaško-uraške izdaje dragoceni vir, se zastavlja vprašanje, ali niso prevajalci *Nove zaveze* (1562, 1563) imeli pri roki tiskanega *Lekcionarja* Bernardina Spličanina (1495, 1543), v katerem so perikope evangelijev pisane v hrvaščini čakavske podlage. Do odgovora pripelje že bežno primerjanje. Če namreč primerjamo del *Evangelija po Mateju* (Mt 20–28) v *Novi zavezi* (1562) z ustreznim besedilom v *Lekcionarju* (1495), ugotovimo obojestransko ujemanje. Domnevati je mogoče, da sta prevajalca res poznala *Lekcionar* in da sta ga uporabljala, seveda ob drugih biblijskih oporah (gl. Polovič, 1908:56–70).

Nekaj pa je nesporno: hrvaški prevajalski krog v Urachu je v 16. stoletju objavil ljudski prevod novozaveznega dela *Biblije*, prevod, ki se razlikuje od prevodov, namenjenih liturgični uporabi, ker si taki prevodi prizadevajo ohraniti značilnosti liturgičnega jezikovnega izročila in nekakšen sakralni slog. Uraški prevajalci *Nove zaveze* pa prav tega niso hoteli, temveč so ravnali drugače: »jesmo volno učinili«. Namenoma so opustili nekatere besede, ki so v *Misalih* in *Brevijarih* pisane »nikim tujim nerazumnim jezikom«, ponekod pa tudi »krivo tlmačene«, kakor je rečeno v hrvaškem predgovoru. Prevajalci so svoj prevod prilagodili uporabnikom širšega perceptivnega območja oziroma terena, ki so ga tudi navedli. Zato je leksika zbirana iz vsakdanjega, govornega, razumljivega jezika, ker navadnemu in neizobraženemu človeku biblijski misalski in brevijalski jezik, podrejen cerkvenoslovanskemu jezikovnemu kanonu, ni bil popolnoma razumljiv.

DRUGI O JEZIKU NOVE ZAVEZE (1562, 1563) – VIEL FALSCH

Kot da se je tudi tu potrdil izrek latinskega pisca Terencija (Terentianus Maurus): »Pro captu lectoris habent sua fata libelli.« (Usoda knjig je v glavi bralca, se pravi, odvisna je od tega, kako jih bralec razume.) Ko so namreč dobili *Novo zavezo* v roke istrski duhovnik Ivan Lamela in še nekateri, so glede prevoda menili, da so v njem nekatere nerazumljive besede, se pravi, da niso popolnoma hrvaške, in da so poleg tega v njem tudi pravopisne, ortografske napake (Kostrenčić, 1874:95; Elze, 1897:189.) To je izvedel tudi Primož Trubar, ki je bil takrat v Ljubljani evangeličanski superintendent, in je s tem seznanil Ivana Ungnada v Urachu 19. julija 1562: »Na prevajanje gospodov Štefana in Cvečića se ni moč zanesti, kajti v katekizmih pa tudi v evangelijih je precej napak [»viel falsch«] prevedeno in tiskano, to menijo vsi hrvaški duhovniki, zato naj bi prevajali tukaj [v Ljubljani, op. A. J.] in bi jih več pregledovalo in popravljalo.« (Rajhman, 1986:122.) Zapletlo se je še bolj, ker je Trubar naletel na bolnega fratra Ivana (po rodu iz Bihaća), ki se je zdravil v Ljubljani, in ga vprašal, kaj misli o hrvaški *Novi zavezi*. Frater je knjigo pregledal in Trubarju odgovoril: »Povedal vam bom resnico. V tem prevodu ni bila upoštevana dikcija in konstrukcija. V pravopisu je mnogo napak. Kar pa se tiče smisla, je malo ali sploh nič napačnega; katekizem pa je najslabše preveden.« (Rajhman, 1986:136.) S to fratrovo izjavo je Trubar v pismu seznanil Antuna Dalmatina in Stipana Konzula v Urachu. Taka vest je zanesljivo izzvala nezadovoljstvo tako pri Ungnadu kot pri Konzulu in Dalmatinu. Nezadovoljstvo je lahko bilo toliko večje tudi zato, ker so bila prejšnja Trubarjeva poročanja o hrvaškem prevajanju pozitivna, kar je razvidno iz spredaj navedenih odlomkov njegovih pisem. Ungnad, ki je žrtvoval veliko svojega premoženja za tiskanje hrvaških knjig, ni mogel verjeti pavšalni izjavi brez kakršnihkoli materialnih dokazov; takšna je bila namreč izjava fratra, ki je kmalu nato umrl. Razumljivo je, da rimskokatoliški frater tudi ni mogel drugače soditi o prevodu, zlasti še, če prevod ni temeljil na *Vulgati*, to je latinskem prevodu, ki ga je sprejela Rimskokatoliška cerkev na tridentinskem koncilu. Zato je bilo treba najti nekaj, kar bo zmanjšalo vrednost uraškega hrvaškega prevoda in ga prikazalo

kot nekaj nekoristnega. Ungnad pa je hotel dobiti materialne dokaze o pravilnosti prevoda *Nove zaveze*. Zato je konec leta 1562 poslal Stipana Konzula v domovino, naj se prepriča pri tistih, ki bodo tudi pregledali prevod *Nove zaveze* in pisno potrdili njegovo pravilnost. Konzul je dobil take izjave od hrvaških bralcev in jih prinesel v Urach. Med drugimi je tudi Nikola Frankopan Tržački s podpisom potrdil, da so »rečene knjige našimi pravimi hrvackimi slovi i hrvackim jezikom štampane i da je vsaki Hrvat more lahko štati i razumiti«; tudi vse druge izjave so se afirmativno izrekale o prevodu in so bile potrjene s podpisi in pečati (Jembrih, 1990:243–251; 1997:158–166). Stipan Konzul je že 10. januarja 1563, pred vrnitvijo v Urach, pisal Ungnadu, naj ne bo zaskrbljen zaradi slabega pisanja (»falsch schreiben«). Duhovniki želijo knjigo imeti, štirje evangeliji pa se bodo prodajali, brž ko bodo prišli popravki, te pa bodo naredili duhovniki sami, kakor to delajo s svojimi misali in brevijari (Kostrenčić, 1874: 154, 167; Jembrih, 1990:231–232; 1997:142). Trubar in Ungnad sta se bala, da bi »viel falsch« ne bilo razumljeno tako, kot da je tudi teološko slabo prevedeno, kajti tedaj bi se znašla na napačni poti. Pomirjanju Ungnada se je pridružil tudi Matija Klombner iz Ljubljane, ki je argumentirano pisal, da v katekizmu ne more biti nič slabega s teološkega zornega kota, pa tudi v *Novi zavezi* ne: »Novi testament v substanci ne more biti napačen, zato mora biti pravilen in dober.« Če bi frater ne umrl, bi imel več vzrokov, da bi lahko zavrnil tudi Trubarjevo *Postilo* in njegove pesmi ter jih razglasil za heretične knjige, je pisal Klombner Ungnadu. (Hegeman, 1908:33.)

Če bi poskusili vsaj nekoliko razumeti, v čem je pravzaprav bila fratrova kritika, potem se nam odpira možnost v razmišljanju, da je na prevod *Nove zaveze* gledal literarno, se pravi, da je (morda) hotel reči, da ta prevod ne odseva vse razumljivosti *Vulgate* z vsemi njenimi sestavinami na ravni zvočnosti, ritma, leksike, sintakse, terminologije, semantike in morfologije. Oprto pa ostaja vprašanje, ali je kritik *Nove zaveze* (1562, 1563) s pravopisom mislil samo glagolske grafične rešitve ali pa je mislil jezik, njegovo gibčnost, eleganco, lepoto, klenost, jasnost besedila, kar so znamenja izoblikovanega knjižnega jezika – tega pa hrvaški prevajalci v Urachu vendarle še niso mogli tako izoblikovati.

Resnici na ljubo pa je treba reči, da je sinonimski niz na robu besedila glagolske *Nove zaveze* (1562, 1563) lahko povzročal bralcu težave, ker bi moral tam navedeno drugačno besedo v primernem spolu, številu in sklonu vstaviti v besedilo. Poleg tega je treba upoštevati, da sta pri korekturah pomagala Popović in Malaševac iz Bosne, kakor je omenil Trubar, in da sta zanesljivo dodajala v besedje marsikaj, kar se je govorilo pri njih.

Pred davnim časom je svojo sodbo o vrednosti prevoda *Nove zaveze* izrekel tudi frančiškan Franjo Glavinič (1585–1652), ki je leta 1626, ko je hotel ustanoviti tiskarno na Trsatu (Schreiner, 1972:217–236), razmišljal o jeziku, v katerem naj bi tiskal hrvaške knjige. Pri tem je za zgled navedel prevajalce *Biblije* v Urachu, ki so po njegovem napravili tak prevod, da bi bil vsakomur ljub, če ne bi bil prežet s herezijo. Seveda ni jasno, kako bi lahko bilo besedilo *Nove zaveze* heretično; evangelij je samo evangelij in v njem ne more biti krivoverstva.

Ne glede na različna ugibanja je omenjena kritika prevoda *Nove zaveze* povzročila med Trubarjem in Konzulom sovražno napetost ter jima zagrenila preostanek življenja.

Ob že omenjenem se kaže znova spomniti začetka tiskanja malega poskusnega glagolskega katekizma in Skaličevega predgovora (1561), pri čemer je treba upoštevati delitev dela v tiskarni oziroma v Ungnadovem biblijskem zavodu v Urachu. Ungnad je bil lastnik vsega inventarja in je imel vlogo uradnega zavodovega skrbnika, mecena in blagajnika. Trubarju je pripadla čast principala, ravnatelja za tiskarsko delo in delitev dela. Konzul je ostal hrvaški prevajalec in korektor; sam se je podpisoval »Stephanus Consul, der crobatische Sprach dolmetscher und corector zu Urach«. Za vsebino tiskanih knjig ni bil odgovoren Ungnad, temveč sta bila odgovorna Trubar za slovenske knjige in Konzul za hrvaške knjige. Skalič s svojim predgovorom (posvetilom Maksimilijanu II.) ni upošteval take hierarhije in odtlej se je Trubar lahko čutil zapostavljenega. Poleg tega se je Konzul v prevajanju zmeraj bolj osamosvajal, se pravi, da je želel biti vedno manj odvisen od slovenskih Trubarjevih predlog. To je razvidno iz Trubarjevega pisma Ungnadu 4. novembra 1561, v katerem med drugim piše: »(...) ko sem včeraj prišel v tiskarno, sem slišal besedo, ki ni bila prav prevedena. Dejal sem, naj prevede [Antun Dalmatin,

op. A. J.], kakor sem jaz po Luthru prav prevedel. Tedaj se je gospod Anton ježno zadrhl name, rekoč, da noče biti vezan na moj prevod in da njega in gospoda Štefana preziram.« (Rajhman, 1986:99.)

Brez zahajanja v nadaljnje razsojanje o sporih ob prevajanju *Nove zaveze* (1562, 1563) menim, da zadošča, če rečem tole. Hrvaški prevajalci in korektorji, ki so bili večinoma s čakavskega govornega področja in so bili zakoreninjeni v hrvaški glagoljaški tradiciji, so lahko glede na svoj izvor to tradicijo uporabili pri svojih prevodih. Poleg tega jim tudi Bernardinov *Lekcionar* ni bil neznan. Natisnjena dela, ki so izšla iz hrvaškega uraškega prevajalskega kroga in jih zdaj hranijo evropske knjižnice in Nacionalna in vseučiliška knjižnica v Zagrebu (Bučar, 1938), pa tudi Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, so dragocen vir za preučevanje zgodovine hrvaškega jezika, leksike, glagolice, cirilice in prevajanja *Biblije* v hrvaščino. V tem je tudi njihova največja filološka vrednost.

In na koncu. Čudno je, da je pod ambicioznim naslovom *Hrvatski jezik u Evropi* v knjigi Vladimira Horvata *Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja* (2004:72) najmanj govora o hrvaščini in celo nič o hrvaškem jeziku v knjigah, natisnjenih v Urachu. Ali to mesto ni tudi v 16. stoletju stalo v Evropi in ali hrvaški jezik, v katerem so natisnjene knjige v času delovanja Stipana Konzula in njegovih sodelavcev, ni imel enakopravnega položaja med drugimi evropskimi jeziki? Saj niso samo hrvaški benediktinci glagoljaši v Pragi (samostan Emaus na Slovanech) »prenašali v razvito češko kulturno okolje svojo tradicijo tako cerkvenoslovanskega liturgičnega jezika kot glagoljaške pisave« – ko pa so prav na taki tradiciji zgradili v 16. stoletju svoje prevajalsko-založniško podjetje hrvaški delavci v Urachu (Crnković, 1958:97–105). Objektivnost bi morala biti v vsaki znanstveni knjigi na prvem mestu tudi v 21. stoletju!

VIRI IN LITERATURA

A

- Edna malabna kniga, u koji jesu vele potrebni i prudni nauki i artikuli prave krstjanske vere, s kratkim istomačenjem za mlade i priproste ljudi i jedna predika kako se ima ovo slovo, vera i sv. pismo razumeti. Krozi Stipana konzula Istrijanina, s pomoću dobrih Hrvatov, sad najprvo istomačena (1561).* Fragment malega poskusnega glagolskega katekizma, v lasti inž. Iva Dubravčiča v Delftu na Nizozemskem.
- Edna malabna kniga, u koji jesu vele potrebni i prudni nauki i artikuli prave krstjanske vere, s kratkim istomačenjem, za mlade i priproste ljudi. I edna predika od kriposti i ploda prave karstjanske vere, krozi Stipana Istrijanina, s pomoću dobrih Hrvatov, sada najprvo istomačena (1561).* Veliki glagolski katekizem; ÖNB/Österreichische Nationalbibliothek, Dunaj, Sign. *38. D. 49). Reprint: ureditev in pogovor Alojz Jembrih, založba Juraj Dobrila, Pazin, 1994.
- Pervi del Novoga Testamenta (...), v opčeni sadašni i razumni hrvacki jazik, po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istrijanu, s pomoću drugih bratov, sada prvo verno stlmačen (...),* v Tubingi (1562).
- Drugi del Novoga Testamenta (...),* v Tubingi (1563). NSK, Zagreb, sign. R II A -8°-12a.
- Katehismus. Jedna malabna kniga v koji jesu vele potrebni i koristni nauci i artikuli prave krstjanske vere (...). Tere jedna lipa predika od kriposti i ploda prave krstjanske vere, sada najprvo iz mnogih jazik v hrvacki istumačena,* v Tubingi (1564). Reprint: ureditev in pogovor Alojz Jembrih, založba Juraj Dobrila, Pazin, 1991.
- Kapitul prvi apustolskih stvarih; Kapitul 9. Evanjela po Ivane.* Poskusni prevod iz Nove zaveze, glagolski rokopis Stipana Konzula; Österreichische Staatsarchiv, Dunaj, sign. Österreichische Akten Krain, Fasc. 3, conv. c.

B

- Benz, Ernst (1939): Hans von Ungnad und die Reformation unter der Südslawen, Zeitschrift für Kirchengeschichte, dritte Folge, IX, Bd. LVII, Stuttgart.
- Bučar, Franjo (1910): Povijest hrvatske protestantske književnosti, Zagreb.
- Bučar, Franjo (1938): Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije, Starine JAZU, knj. 39, Zagreb.
- Crnković, Nikola (1985): Glagoljaštvo i protestantizam, Susreti na dragom kamenu, zbornik, Pula.

- Dimitz, A. (1875): *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, Laibach.
- Drei Schriften, drei Sprachen. Kroatischen Schriftendenkmaler und Drucke durch Jahrhunderte. *Razstava v: Württembergische Landesbibliothek* (22. 4.–12. 6. 2004) in *Museum für Literatur am Oberrhein* (17. 6.–15. 7. 2004), *Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Erasmus naklada*, Zagreb, 2004.
- Elze, Theodor (1897): *Primus Trubers Briefe*, Stuttgart.
- Fučak, Jerko (1975): *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Zagreb.
- Hegeman, O. (1908): *Zu Primus Trubers 400-jährigen Geburtstag*, *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, XXIX., Wien.
- Horvat, Vladimir (2004): *Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslaovlja*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb.
- Jembrih, Alojz (1990): *Hrvatski filološki aspekti, Mala teorijska biblioteka*, knj. 39. *Izdavački centar Revija, Osijek, Čakovec*.
- Jembrih, Alojz (1991): *Veze Stipana Konzula i Primoža Trubara u Urachu*, *Buzetski zbornik*, knj. 16, Buzet.
- Jembrih, Alojz (1994): *Pronađen Konzulov probni mali glagolski katekizam iz 1561. godine*, *Annales, Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, št. 5, Koper.
- Jembrih, Alojz (1995): *Divergenzen in der Sprachauffassung Primus Trubers und Stephan Konsuls in Ungnads Bibelanstalt, Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen (...)*, *Verlag Otto Sagner, München*. V istem zborniku: *Der wiederaufgefundene Probedruck des kleinen glagolitischen Katechismus von Stephan Consul aus dem Jahr 1561*.
- Jembrih, Alojz (1997): *Hrvatski filološki zapisi, Mala knjižnica Matice hrvatske, novi niz, kolo VI*, knj. 36, Zagreb.
- Jembrih, Alojz (1999): *Vergerijska zauzetost oko slovenskoga i hrvatskoga prijevoda Biblije*, *Acta Histriae* VIII., Koper.
- Jembrih, Alojz (2003): *Glagolski Novi Testament (1562) Antuna Dalmatina i Stipana Konzula*, *Buzetski zbornik*, knj. 29, Buzet.
- Koruza, Jože (1991): *Slovstvene študije*, Ljubljana.
- Kostrenčić, Ivan (1874): *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1565*, Wien.
- N(azor), A(nica) (1996): *Dvije stare tiskane glagoljske knjige na izložbi u Kraljevskoj biblioteci u haagu* (1. X.–3. XII. 1993), *Slovo*, 44–46, Zagreb.
- Nazor, Anica (2004): *Die glagolitische Schrift. Drei Schriften drei Sprachen, Kroatische Schriftendenkmaler und Drucke durch Jahrhunderte*. *Katalog*

- istoimenske razstave: Württembergische landesbibliothek, Stuttgart, 22. April bis 12. Juni 2004, Zagreb.
- Polovič, Ivan (1908): Evangelij sv. Matevža v protestantskem glagolskem »Prvem delu Novoga Testamenta« iz l. 1562, Trubarjev zbornik, Ljubljana.
- Povijest Hrvata. Od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata, ŠK, Zagreb, 2005.
- Rajhman, Jože (1986): Pisma Primoža Trubarja, Ljubljana.
- Rupel, Mirko (1950): H korespondenci Trubar-Bullinger, Slavistična revija, III, Ljubljana.
- Rupel, Mirko (1957): Das grosse und der kleine glagolitische Probezetel von 1560., Welt der Slaven, II., 2, Wiesbaden.
- Rupel, Mirko (1966): Slovenski protestantski pisci, Ljubljana.
- Sakrausky, Oskar (1989): Primus Truber: Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk, Wolfsberg.
- Schnurrer, C. F. (1799): Slavischer Bücherdruck in Würtemberg im 16. Jahrhundert, Tübingen.
- Schreiner, Klaus (1972): Die uracher Druckerei Hans Ungnads – ein Opfer der Gegenreformation?, Gutenberg Jahrbuch, Mainz.
- Stojković, Marijan (1914): Rimski papinska protivureformacija u južnoslavenskim zemljama, Nastavni vjesnik XXII., svez. 3, Zagreb.
- Vorndran, Rolf (1976): Kurzer Überblick über die Drucke der südslawischen Bibelanstalt in Urach, Gutenberg-Jahrbuch, Mainz.
- Widman, Hans (1971): Tübingen als Verlagsstadt, Contubernium. Beiträge zur Geschichte der Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Bd. 1, Tübingen.